

France Martin Dolinar

KATOLIŠKA CERKEV V NEMČIJI V ČASU TRETJEGA RAJHA

Triindvajsetega avgusta 1945 so katoliški škofje, zbrani na škofovski konferenci v Fuldi, objavili **pastirsko pismo**, v katerem so zavzeli stališče do vloge katoličanov med drugo svetovno vojno. Škofje so se v pismu najprej spomnili ob koncu vojne preminulega (6. julija 1945) kardinala Adolfa Bertrama (1859–1945),¹ nadškofa v glavnem mestu Šlezije Breslau (zdaj Wrocław v Poljski), ki je kar 25 let vodil škofovsko konferenco v Fuldi. Nato pohvalijo vse, ki so dvignili glas proti kršenju človekovih pravic, proti rasnemu sovraštvu ter proti poseganju nacionalsocialistične stranke na cerkveno in duhovno področje.

V osrednjem delu pastirskega pisma so škofje zapisali:

»Katoliško ljudstvo, veseli nas, da v veliki meri nisi podleglo malikovanju brutalne moči. Veseli nas, da mnogi pripadniki naše vere nikoli niso pripognili svojega kolena pred Baalom. Veseli nas, da so brezbožne in nečloveške nauke nacionalsocializma odklonili tudi bratje po veri zunaj katoliških vrst.

In vendarle: grozote so se v Nemčiji dogajale že pred vojno, med vojno pa so jih Nemci povzročili tudi na zasedenih ozemljih. Najgloblje obžalujemo: da so se mnogi Nemci, tudi iz naši vrst, dali prenamiti napačnemu nauku nacionalsocializma; da so ostali brezbrizni pri zločinih proti človekovi svobodi in človekovemu dostojanstvu; da so s svojim zadržanjem dajali potuho zločinom in da so mnogi tudi sami postali zločinci.

1 1906–1914 škof v Hildesheimu, 1914 škof in od 1929–1945 nadškof škofije Breslau, 1916 kardinal, 1920 predsednik škofovske konference v Fuldi. Podatki o nemških škofih so zbrani v: Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803–1945. Ein biographisches Lexikon (uredil Erwin Gatz), Berlin 1983.

Velika odgovornost zadeva tiste, ki bi zaradi svojega položaja lahko vedeli, kaj se pri nas dogaja, ki bi zaradi svojega vpliva te zločine lahko preprečili in niso storili nič, oziroma so te zločine celo omogočili in se z njimi solidarizirali.

Zavedamo se, da pripadnost stranki ljudem na podrejenih mestih, zlasti uradnikom in učiteljem, mnogokrat ni pomenila njihovega notranjega pristanka na grozljiva dejanja režima. Marsikdo se je vpisal v stranko, ne da bi vedel, kaj stranka počenja in kakšni so njeni cilji; marsikdo je bil k vpisu v stranko prisiljen; marsikdo se je vpisal morda z dobrim namenom, da bi preprečil zlo. Pravičnost zahteva, da vedno in povsod ter od primera do primera pristojni preverijo krivdo posameznika, da nedolžni ne bi trpeli skupaj s krivci. Za to se škofje zavzemamo že od samega začetka in za to si bomo prizadevali tudi v prihodnje». ²

Nato spregovorijo škofje o obnovi spoštovanja človekovih pravic in krščanskih vrednot, o obnovi medsebojnega spoštovanja, zlasti spoštovanja človekovega življenja (»človek ni gospodar nad svojim življenjem in življenjem drugega«) ter o nujnosti obnove katoliških šol. Daljši odlomek v pastirskem pismu je posvečen pozivu k medsebojni solidarnosti do tistih, ki so ostali brez vsega.

Pastirsko pismo katoliških škofov kljub jasnemu priznanju krivde sodelovanja dela nemških katolčanov pri zločinih nacionalsocialistične stranke pušča **odprtih kaj nekaj vprašanj**, v prvi vrsti vprašanje, kako je vodstvo katoliške Cerkve v Nemčiji kot celota in kako so posamezni škofje reagirali na nasilje nacionalsocialističnega režima, na kršitve temeljnih človekovih pravic in kakšno je bilo njihovo sporočilo vernikom na eni in režimu na drugi strani.

Nove državne meje po prvi svetovni vojni so prizadele tudi cerkvenoupravno strukturo Katoliške cerkve na ozemlju takratnih nemških dežel. V **Weimarski republiki** (1918–1933) je bila katoliška Cerkev razdeljena na 21 katoliških škofij, ki so bile združene v štiri cerkvene

2 Hirtenbrief, beschlossen von der Konferenz der katholischen Bischöfe Deutschlands in Fulda (23. August 1945), v: http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=55277 (18. 1. 2014).

pokrajine (metropolije).³ Na njenem ozemlju sta delovali dve škofovski konferenci, od leta 1867 v Fuldi za severnonemške škofije in od leta 1873 v Freisingu za škofije na Bavarskem, vendar sklepi teh konferenc za škofe niso bili obvezni. Od leta 1920 sta se predsednika obeh konferenc, kardinal Adolf Bertram kot predsednik Škofovske konference v Fuldi in kardinal Mihael Faulhaber kot predsednik Münchenske škofovske konference udeleževala zasedanja sestrške škofovske konference v Fuldi oziroma Freisingu in si izmenjavala protokole konferenc. Politične razmere so leta 1933 prisilile nemške škofe k **skupnim posvetovanjem** v Fuldi.⁴ Leta 1939 so se škofovski konferenci v Fuldi pridružili tudi avstrijski škofje in škof škofije Leitmeritz (danes Litoměřice na Češkem). Kljub temu se je bavarska škofovska konferenca pod vodstvom Münchenskega nadškofa kardinala Mihaela Faulhaberja sestajala še do konca vojne, leta 1934 pa se je celo oblikovala škofovska konferenca zahodnonemških škofov, ki je večinoma zasedala v Kevelaerju.⁵

Ob Hitlerjevem prevzemu oblasti leta 1933 je imela Nemčija 69,3 milijona prebivalcev, od tega jih je bilo 62,7% protestantske in 32,5% katoliške veroizpovedi ter nekaj manj kot 5% pripadnikov drugih verskih skupnosti. Judovska verska skupnost, na primer, je imela pol milijona članov (tu seveda niso všteti mešani zakoni in tisti Judje, ki so sprejeli eno od krščanskih veroizpovedi). V Avstriji je v tem času bivalo približno 216 500 Judov. Osemindvajset različnih protestantskih deželnih Cerkev je bilo med seboj ohlapno povezanih v Nemško evangeličansko cerkveno zvezo (Der deutsche evangelische Kirchenbund).⁶

Katoliški škofje so v Weimarski republiki skušali omiliti posledice kulturnega boja in do Cerkve sovražne politike v drugi polovici 19.

3 Metropolija Bamberg s sufragani Eichstätt, Speyer in Würzburg; metropolija Freiburg s sufragani Fulda, Mainz in Rottenburg; metropolija Köln s sufragani Limburg, Münster in Trier; metropolija München/Freising s sufragani Augsburg, Passau in Regensburg. Svetemu sedežu neposredno podrejene škofije (exemptne) so bile Breslau, Ermland, Hildesheim, Osnabrück, Meißen in nekaj apostolskih administratur.

4 Vsi nemški škofje so se prvič sestali v Fuldi od 30. maja do 1. junija 1933.

5 Znamenita nemška božja pot blizu nizozemske meje v pokrajini Severno Porenje.

6 1933–39, Kirchen im NS-Regime, <http://www.dhm.de/lemo/html/nazi/inenpolitik/kirchen/> (13. 1. 2014).

stoletja.⁷ Vendar je politika prevelikega prilagajanja škofov zahtevam vlade naletela na neodobranje dela katoličanov na Jugu in na Zahodu države. To nasprotovanje je najjasneje izrazil eden najvidnejših katoliških politikov v Prusiji Konrad Adenauer (1876–1967)⁸ v svojem govoru na katoliškem shodu v Münchnu leta 1922, v katerem je polemiziral z münchenskim nadškofom kardinalom Michaelom Faulhaberjem (1869–1952).⁹ Kardinal Faulhaber je namreč na shodu zagovarjal skrajno konservativno politiko takrat že pokojnega bavarskega kralja Ludvika III.¹⁰ do Cerkve, Adenauer pa se je kot predsednik katoliškega shoda odločno zavzel za demokratični katolicizem.¹¹ Po sklenitvi pruskega konkordata leta 1929 sta bili na novo ustanovljeni škofiji v Berlinu in Aachnu, škofiji Breslau (Wrocław) in Paderbornu pa sta bili povzdignjeni v nadškofiji in sedeža metropolita. To spremembo cerkvenoupravne ureditve katoliške Cerkve v Nemčiji je kasneje potrdil tudi konkordat med Svetim sedežem in Hitlerjevo Nemčijo leta 1933. Štiriindvajset katoliških škofij v Nemčiji je bilo poslej razdeljenih v šest cerkvenih pokrajin s sedeži metropolitov v Bambergu,¹² Breslauu (Wrocław),¹³ Feiburgu,¹⁴ Kölnu,¹⁵ Münchnu/Freisingu¹⁶ in Paderbornu.¹⁷ Leta 1921 ustanovljena škofija Meißen s sedežem v mestu Bautzen je ostala neposredno podrejena Svetemu

7 Predvsem na področju šolstva in vmešavanja politične oblasti pri podeljevanju cerkvenih služb v Prusiji.

8 Takrat župan mesta Köln in predsednik Državnega zbora Prusije. Med drugo svetovno vojno kot odločen protinacist pod stalnim nadzorom gestapa. 1944 zaprt. Leta 1948 član Parlamentarnega zbora Zahodne Nemčije in maja 1949 prvi kancler Zvezne Republike Nemčije (do 16. oktobra 1963).

9 1911–1917 škof v Speyerju, 1917–1952 nadškof škofije München/Freising, 1921 kardinal.

10 Ludvik III. Bavarski (1845–1921), princ regent 1912, kralj 1913–1918, z njegovim odstopom 13. novembra 1918 je Bavarska postala del Weimarske republike.

11 Handbuch der Kirchengeschichte (izdal Huber Jedin), VII. zvezek, Die Weltkirche im 20. Jahrhundert, Fereiburg 1979, 541.

12 Bamberg s sufragani: Eichstätt, Speyer in Würzburg.

13 Breslau s sufragani: Berlin, Ermland in prelatura Schneidemühl.

14 Freiburg s sufragani: Mainz, Rottenburg.

15 Köln s sufragani: Aachen, Limburg, Münster, Osnabrück, Trier.

16 München/Freising s sufragani: Augsburg, Passau, Regensburg.

17 Paderborn s sufragani: Fulda, Hildesheim.

sedežu.¹⁸ Historični častni naslov *primas Germaniae* je formalno sicer še vedno ohranil salzburški nadškof, vendar ta v Nemčiji ni imel nobenih pristojnosti.

Izkušnja kulturnega boja v drugi polovici 19. stoletja je zaznamovala način razmišljanja in delovanja številnih nemških katoličanov in cerkvene hierarhije tudi še v času Tretjega Reicha. Ne nazadnje je bil t. i. Kanzelparagraph, ki je katoliškim duhovnikom grozil z zaporno kaznijo, če bi se njihovim pridigam dalo pripisati političen prizvok, odpravljen šele leta 1953. Tesna zasidranost katoličanov v njihovem vrednostnem in normativnem sistemu je prišla do izraza tudi pri volitvah. V Weimarski republiki so katoličani dosegli v svojih volilnih okrajih 32,5 % oddanih glasov. Pri parlamentarnih volitvah leta 1933 se je ta delež znižal na 13,9 % oddanih glasov. Kljub agresivnemu pritisku nacionalsocialistična stranka v pretežno katoliških deželah tudi zaradi svaril katoliških škofov ni dobila večine.¹⁹ Žal so katoliško Stranko sredine ohromila notranja razhajanja, ki so leta 1928 privedla do odstopa njenega predsednika Wilhelma Marxa (1863–1946).²⁰ Ker se stranka ni zmogla poenotiti glede njegovega naslednika, je njegovo mesto začasno prevzel prelat Ludwig Kaas (1881–1952) iz Trierja.²¹

V nacionalsocialistični ideologiji je osrednje mesto zavzemal boj za nadvlado »arijskega nadčloveka«, širjenje življenjskega prostora (*Lebensraum*) na Vzhod pod krinko protiboljševističnega križarskega pohoda in uničenje Judov. Te cilje je bilo mogoče doseči le z novimi, v nacionalsocialističnem duhu vzgojenimi ljudmi, ki se bodo otresli »judovsko krščanskega sočutja«. To je spodbudilo katoliške škofo, da

18 Die Bistümer der deutschsprachigen Länder von der Säkularisation bis zur Gegenwart (uredil Erwin Gartz), Freiburg 2005, 786–782.

19 Emsland, Westfalen, Rheinland, Mainfranken, Rhön, Baden, Bayern, Schlesien, Eichsfeld in Ermland.

20 Wilhelm Marx (1863–1946), predsednik sredine 1921–1928; kancler 1923–1924 in 1926–1928; 1926 pravosodni minister.

21 Katoliški teolog in politik. Kot predsednik Stranke sredine je podcenil nevarnost, ki jo je za stranko pomenil Hitler, in je glasoval za Zakon o posebnih pooblastilih. Po samorazpustu stranke se je umaknil v Rim, kjer je aktivno sodeloval pri pripravi konkordata med Svetim sedežem in Hitlerjevo Nemčijo ter pri pripravi papeške okrožnice *Mit brennender Sorge*. Kaas je tudi po vojni ostal v Rimu.

so spomladi leta 1931 s posebno izjavo opozorili na **nezdružljivost krščanstva z nacionalsocialistično ideologijo**, prepovedali katoličanom vključitev v Hitlerjevo stranko ter obsodili rasizem in ekstremni nacionalizem nacionalsocialistične stranke ter njeno nasilje nad drugače mislečimi. Kljub ostri reakciji vodstva stranke je glas škofov katoliške volivce spodbudil k premisleku o ciljih in metodah Hitlerjeve stranke. Po Hitlerjevem prevzemu oblasti leta 1933 tudi s pomočjo enega vodilnih katoliških politikov Franza von Papena pa je ta ideologija nacionalsocialistične stranke postala državna doktrina.

Hitlerjeve pomirjujoče in zavajajoče izjave v odnosu do katoliške Cerkve leta 1933 so na katoliški strani sprožile **usoden preobrat**. Katoliška Stranka sredine je 23. marca istega leta podprla Hitlerjev zakon o posebnih pooblastilih (*Ermächtigungsgesetz*), pet dni pozneje pa so škofje, sklicujoč se na Hitlerjevo zagotovilo spoštovanja svobodnega delovanja Cerkve in njenih ustanov pogojno preklicali prepoved vključevanja katoličanov v Hitlerjevo stranko z utemeljitvijo, da bi tako ljudstvu prihranili razdvojenost med zvestobo Cerkvi in državi. S tem so nemškimi katoličanom omogočili sodelovanje z nacistično stranko, čeprav je prepoved strankine ideološke usmeritve ostala v veljavi.²²

Ker so bili katoličani po tradicionalnem cerkvenem nauku, utemeljenem na Pavlovem *Pismu Rimljanom*, legalno izvoljeni oblasti dolžni izkazati državljansko pokorščino,²³ je to pomenilo tudi nov premislek o njihovem odnosu do nacionalsocialistične stranke. Številni Nemci so v novem kanclerju videli krščansko-nacionalno inte-

22 Handbuch der Kirchengeschichte, VIII., 545–546.

23 »Vsak človek bodi višjim oblastem pokoren; ni je namreč oblasti razen od Boga in te ki so, so od Boga postavljene. Kdor se torej ustavlja oblasti, se upira božji naredbi; kateri se upirajo, si bodo sodbo nakopali. Zakaj oblastniki niso v strah dobremu delu, ampak hudemu. Ali hočeš, da bi se ne bal oblasti? Delaj dobro in boš imel pohvalo od nje. Božja služabnica je namreč, tebi v dobro. Če pa delaš hudo, se boj, kajti meča ne nosi zaman; saj je božja služabnica, ki se maščuje v strahovanje tistega, ki dela hudo. Zato se je treba pokoravati, ne samo zaradi strahovanja, ampak tudi zaradi vesti. Zato namreč tudi davke plačujete; kajti božjo službo izvršujejo in je prav to njih opravilo. Dajte vsakemu, kar ste dolžni: davek komur davek; carino komur carino; strah komur strah; čast komur čast«, (Rim, 13,1–7)

gracijsko osebnost, ki bo skrbela za mir in red v državi. Marsikaterega katoličana je tihi zaton Stranke sredine ter nasilno zatrtje krščanskih sindikatov in katoliških društev sicer spravilo v dvome, vendar je val obnovitvenega zanosa nacije prevzel tudi številne katoliške vernike v neki mešanici prepričanja, zaslepljenosti in oportunitizma. Zavedlo jih je tudi, da so katoliški škofje po Hitlerjevi Cerkvi naklonjeni vladni izjavi 23. marca 1933 umaknili splošno prepoved včlanitve v Hitlerjevo stranko, čeprav so vztrajali pri obsodbi nacionalsocialistične svetovnonazorske opredelitve. Podpis konkordata s Svetim sedežem leta 1933 in evforična združitev evangeličanskih deželnih Cerkva v eno državno Cerkev (*Reichskirche*) je vzbudila tudi pri številnih katoličanih prepričanje, da ne smejo stati ob strani pri gradnji nove krščanske nacionalne Cerkve Nemčije.

Naporna pogajanja glede konkordata in nenehno spreminjanje zahtev nemškega režima je v Rimski kuriji sicer utrdilo prepričanje, da nacionalsocialistična stranka ne bo spoštovala določil konkordata. Vendar so ga kljub temu sklenili v upanju, da bodo z njim nemškim katoličanom zagotovili ugodno mednarodnopravno varnost. Do razočaranja je prišlo razmeroma hitro. Številni primeri šikaniranja katoliških mladinskih in delovnih organizacij, v katere je bilo včlanjenih na stotisoče članov, so se končali s prepovedjo sleherne dejavnosti, ki ni bila strogo verskega narave, prepoved dvojnega članstva pa je dejansko pomenila njihov konec. Podobna usoda je doletela cerkveni tisk. Od leta 1937 tudi s konkordatom sicer dovoljeni verski listi niso smeli več objavljati pastirskih pisem škofov; leta 1941 je bil končno ukinjen ves verski tisk v Nemčiji.²⁴ Manj uspeha je imela nacionalsocialistična stranka z vrsto sodnih procesov proti duhovščini (od 1935 do 1937), s katerimi jo je skušala pred verniki očrniti kot skorumpirano, lakomno in moralno sprevrženo. Verniki tej propagandi večinsko niso nasledli.

Leta 1930 je Alfred Rosenberg (1893–1946), od leta 1934 zadolžen za celotno svetovnonazorsko vzgojo in izobrazbo članov nacionalsocialistične stranke, izdal knjigo *Mit 20. stoletja (Der Mythos des 20. Jahrhunderts)*, v kateri je kot edino razumno in sprejemljivo razglašal

24 Handbuch der Kirchengeschichte, VIII., 546–548.

rasno, »po krvi in zemlji« ljudsko religijo.²⁵ Kot odgovor na Rosenbergovo knjigo se je v Kölnu izoblikovala »Obrambna zveza proti nacionalsocialistični protikrščanski propagandi«, ki jo je vodil poznejši kölnski generalni vikar Joseph Teusch. Zveza je pod zaščito münsterskega škofa Clemensa Augusta grofa Galena (1878–1946, škof 1933–1946, kardinal 1945) leta 1934 izdala *Študije k Mitu 20. stoletja*, v katerih so stavek za stavkom zavrnili Rosenbergove zmote. Kljub temu je stopnjevanje sakralizacije nacionalsocializma nezadržno potiskalo krščanske vsebine iz javnega življenja. Poleti 1935 je notranji minister Wilhelm Frick (1877–1946, notranji minister 1933–1943) zahteval popolno dekonfesionalizacijo javnega življenja. Na regionalni ravni so člani stranke omejevali cerkveni vpliv na šolsko vzgojo, ožili ali celo ukinjali verouk po šolah, konfesionalne šole so preoblikovali v občinske, zasebne pa ukinili. Odpravili so tudi vse katoliške strokovne organizacije, kot zadnjo leta 1937 Združenje katoliških učiteljic.

Na tak pritisk je **katoliška stran odgovorila** z intenzivnejšo udeležbo pri cerkvenem življenju in protestno masovno udeležbo pri procesijah in romanjih. Velik odmev v širši javnosti je imel t. i. »Oldenburški boj za križ v šolah« leta 1936. Ko je lokalna oblast v Oldenburgu²⁶ ukazala odstraniti križe iz šolskih učilnic, jo je obseg javnih demonstracij prisilil, da je oldenburški gauleiter Carl Röver odlok preklical. To je še vzpodbudilo SS in gestapo k intenzivnejšim ukrepom proti katoliški Cerkvi, ki je bila od konca leta 1938 v celoti potisnjena za cerkvene zidove. Kljub temu je interna cerkvena raziskava med obiskovalci cerkev v zahodnem delu takratne Nemčije še leta 1939 pokazala, da kar 85 % odraslih zavrača nacionalsocialistično politiko do Cerkve.

V teh izrednih razmerah so bili na področju oblikovanja javnega menja **posebej izpostavljeni duhovniki**. Zaradi bolj ali manj odkritega javnega nasprotovanja nacionalsocialističnemu omejevanju delovanja Cerkve in zaradi podpore nearijskim prebivalcem so se številni duhovniki znašli v primežu nacističnih represivnih organov.

25 Die braune Elite I. 22 biographische Skizzen (uredila Ronald Smelser - Rainer Zitelmann), Darmstadt 1993, 223–235.

26 Minister za Cerkve in šole Julius Pauly.

Več kot 12 000 škofijskih duhovnikov, kar je bilo 36 % vseh katoliških duhovnikov v tem času v Nemčiji, je prišlo v konflikt z nacionalsocialističnim režimom, 407 duhovnikov je bilo zaprtih v koncentracijskih taboriščih, 170 je bilo umorjenih (od tega 107 v koncentracijskih taboriščih). V študiji, ki je bila objavljena leta 1996, je dokumentiranih več kot 38 000 zaslišanj, denarnih in zapornih kazni, vključno s koncentracijskimi taborišči. V več kot 40 % primerov so bili duhovniki obsojeni zgolj zaradi izvrševanja svojih rednih dušnopastirskih dolžnosti.

Po samoukinitvi Stranke sredine so nemški škofje hočeš nočeš **prevzeli vodilno vlogo tudi na političnem področju**. Poleti leta 1933 so se (kot že rečeno) prvič neformalno zbrali na vsenemški škofovski konferenci v Fuldi. V nasprotju s sprva do nacionalsocialističnega gibanja optimistično naravnanimi nadškofi, Konradom Gröberjem (1872–1948) iz Freiburga²⁷ in kardinalom Karlom Josephom Schultejem (1871–1941) iz Kölna,²⁸ so se škofje hitro **poenotili** v kritični presoji nacionalsocialistične politike do Cerkve. Pobudo je prevzel Münchenski nadškof kardinal **Michael von Faulhaber** (1869–1952), ki se je v času gonje proti Judom že leta 1933 v svojih adventnih pridigah zavzel za verske, moralne in socialne vrednote *Stare zaveze* kot skupne dediščine obeh veroizpovedi. V svojem škofovskem grbu je pomenljivo ohranil sedmeroramni svečnik kot simbol *Stare zaveze* in se pridružil leta 1926 v Rimu ustanovljenemu združenju duhovnikov Prijatelji Izraela (*Amici Israel*).

Do razlik pa je med škofi prihajalo v pogledih glede vprašanja, kateri je najprimernejši način obrambe proti ideologiji nacionalsocializma. Predsednik škofovske konference v Fuldi kardinal **Adolf Bertram** (1859–1945) je bil eden prvih nemških škofov, ki je že leta 1930 opozarjal na nevarnost pretiranega nacionalizma in na enostransko rasno politiko. Pod vtisom proticerkvenega razpoloženja vlade v času kulturnega boja pa je po Hitlerjevem prevzemu oblasti zagovarjal t. i. pritožbeno politiko (*Eingabepolitik*), ki naj bi se izogibala, po njegovem mnenju, dvoreznim zunanjim konfliktom z vlada-

27 Škof v Meißnu 1931–1932, nadškof v Freiburgu 1932–1948.

28 1910–1920 škof v Paderbornu, 1920–1941 nadškof v Kölnu; 1921 kardinal.

jočim režimom. V številnih diplomatsko izpiljenih pisnih vlogah je Bertram neumorno protestiral proti slehernemu posegu oblasti v cerkvene zadeve in proti kršitvam temeljnih človekovih pravic.

Nasprotno pa je berlinski škof Konrad von Preysing (1880–1959),²⁹ šolani pravnik in diplomat, zastopal mnenje, da je treba že na začetku neučinkovite diplomatske proteste proti do Cerkve sovražni politiki in kršitvam temeljnih človekovih pravic nacionalsocialističnega režima nadgraditi z javnimi protesti in tudi tako vernikom jasno povedati, kakšno je njihovo stališče do za kristjana v vsakem pogledu nesprejemljivega ravnanja vladajočih oblastnikov in pripadnikov stranke. V svoji pridigah in pastirskih pismih je odločno nasprotoval nacionalsocialistični ideologiji. »Nobena oblast na zemlji nima pravice človeka prisiliti k dejanjem, ki so proti njegovi vesti in proti resnici (...) človekova pravica do življenja, do svobode, do lastnine in do družine ni in ne sme biti odvisna od samovolje oblasti. Te pravice oblast ne sme odreči tudi tistim, ki niso naše krvi ali ne govorijo našega jezika,« je škof Preysing zapisal v pastirskem pismu 13. decembra 1941.³⁰ Skupaj z münsterskim škofom Clemensom Augustom von Galenom (1878–1946)³¹ in škofom Josephom Godehardom Machensom (1886–1956) iz Hildesheima³² so bili zagovorniki odločne javne kritike Hitlerjevega režima. Čeprav je njihova stališča podpiral tudi papež Pij XI. (1922–1939), je skupina okrog kardinala Bertrama njihova stališča zavrnila.

Stopnjevanje nasilja nacionalsocialističnega režima proti Cerkvi je vzpodbudila nemške škofo, da so leta 1936 zaprosili papeža, naj proti temu javno protestira. Nemško napisano encikliko *Mit brennender Sorge* so skrivaj razširili in jo 21. marca 1937 brali s prižnic na ozemlju vsega Reicha. V njej je papež poleg Cerkvi sovražne politike nacionalsocialističnega režima obsodil tudi njegove ideološke temelje: »Kdor pleme (raso) ali narod ali državo ali državno obliko ali nosilce državne oblasti ali druge temeljne vrednote človeškega občestva – ki zavzemajo v zemeljskem redu bistveno in spoštovanja vredno mesto – iz

29 1932–1935 škof v Eichstättu, 1935–1950 škof v Berlinu; 1946 kardinal.

30 Wikipedija.org/Wiki/Konrad_Graf_von_Preysing (15. 5. 2014).

31 1933–1946 škof v Münstru; 1945 kardinal.

32 Škof v Hildesheimu 1934–1956.

njihove zemeljske vrednostne vrste izloči, jih za najvišje merilo vseh, tudi verskih vrednot naredi in jih pogansko obožuje, ta preobrača in potvarja oni red stvari, ki ga je Bog naredil in Bog zapovedal.«³³

Enciklika pomeni vrhunec svetovnonazorske konfrontacije med nacionalsocialističnim režimom in katoliško Cerkvijo. Ker je v njej papež formuliral obča krščanska temeljna načela in ne samo strogo katoliških, je bilo besedilo okrožnice sprejemljivo tudi za številne evangeličane ter je tako okrepilo ekumenska prizadevanja Bratovščine Ena Sveta (*Bruderschaft Una Sancta*), ki jo je leta 1938 ustanovil škofij-ski duhovnik freiburške škofije Max Josef Metzger (1887–1944).³⁴

Reakcija nacistične stranke na papeško encikliko je bila ostra in je še zaostрила nasilje nad duhovniki in škofi. Njihova žrtev je bil tudi rottenburški škof Johannes Sproll (1870–1949).³⁵ Njegova neprizanesljiva kritika nacionalsocialističnega režima zaradi kršitev človekovih pravic je odmevala tudi zunaj Nemčije, predvsem v Švici. Gestapo ga je večkrat zasliševal, ko pa se 10. aprila 1938 ni udeležil ljudskega glasovanja o priključitvi Avstrije Reichu, so proti njemu organizirali nasilne demonstracije. Takrat že hudo bolni škof Sproll se je 24. avgusta 1938 sicer iz Rottenburga umaknil k nadškofu Gröberju v Freiburg, vendar so se demonstracije nadaljevale tudi tam. Končno se je zatekel v samostan sester sv. Jožefa v Krumbachu na Švabskem, kjer je od javnosti popolnoma izoliran dočakal konec vojne.

Čeprav je bila katoliška Cerkev že od leta 1938 večinoma potisnjena za cerkvene zidove, je bila večina predstavnikov Cerkve v začetku druge svetovne vojne prepričana, da morajo v vojni izpolniti svojo »nacionalno dolžnost«. Izjave solidarnosti nemških škofov so bile sicer daleč od vojnega navdušenja leta 1914, vendar je bilo v njih jasno zaznati poziv k nacionalni enotnosti v vojni. Velika izjema v tem pogledu je bil berlinski škof Preysing, ki udeležbo Nemcev v vojni ni razumel »kot patriotsko dolžnost«. Zaradi bojazni, da bi Cerkev v vojnem času ponovno povečala svoj vpliv med ljudmi, sta gestapo in

33 Okrožnica papeža Pija XI. »Mit brennender Sorge« o položaju katoliške Cerkve na Nemškem, v: Ljubljanski škofijski list, letnik 74, 24. april 1937, št. 4-6, str. 61–62, prevod celotne okrožnice na str. 59–73.

34 Zaradi svojega pacifističnega prepričanja je bil 14. oktobra 1943 obsojen na smrt.

35 1916–1927 pomožni škof, 1927–1949 škof ordinarij v Rottenburgu.

SS še bolj budno nadzirala katoliško duhovščino in skušala vsaj omejiti, če že ne preprečiti delovanje vojaških kuratov med vojaki. Po zlomu Francije poleti 1940 ni bilo nobenega dvoma več, da želi vodstvo stranke skupaj s SS in gestapom izkoristiti vojno za dokončni obračun s katoliško Cerkvijo. Z napadom na samostane leta 1941 je represija dosegla vrhunec. Na ozemlju starega Reicha so ukinili 123 samostanov in cerkvenih ustanov. V tem letu je bilo povprečno 9 duhovnikov na mesec odpeljanih v koncentracijska taborišča.³⁶

Bolj kot izbruh vojne pa je velik del verne nemške javnosti prizadela Hitlerjeva **grozljiva in nekontrolirana zloraba moči**. Pod skrivnim imenom »evtanazija« je bilo umorjenih 70 000 duševno in fizično bolnih; številni Sinti in Romi, politični nasprotniki, vojni ujetniki in tuji delavci so bili žrtve političnega preganjanja in nečloveškega ravnanja; eskalacija zločinov je dosegla vrhunec z deportacijami in uničevanjem evropskih Judov.

Kardinal Bertram, ki je bil ob začetku vojne star 80 let, je v nespremenjeni obliki nadaljeval svojo politiko protestov, čeprav so grobe kršitve določil konkordata in predvsem očitno nespoštovanje temeljnih človekovih pravic takšen koncept predsednika škofovske konference v Fuldi in njegovega kroga že zdavnaj postavile pod vprašaj. Brez vključitve javnosti je grozilo, da bo trpela identiteta škofovske učiteljske službe in ne nazadnje tudi Cerkve same kot varuhinje božjega reda.

Škof Clemens August von Galen je svoje stališče do politike nacionalsocialističnega režima jasno opredelil že v slavnostnem nagovoru ob praznovanju mučenca Viktorja v mestu Xanten v Spodnjem Porurju 6. septembra 1936. V svojem govoru je izhajal iz Pavlove misli v listu Rimljanom, da je vsaka oblast postavljena od Boga (13,1), ki je po splošno veljavni katoliški moralki utemeljevala lojalnost Cerkve trenutno vladajočemu režimu. Toda po prepričanju škofa Galna je vladajoča oblast vedno samo Božja služabnica dostojanstva in zakona. In v tem je tudi njena omejitev, v tem je tudi zaščita človekove svobode pred zlorabo oblasti. »Človeška oblast sme pravno obvezujoče

36 Handbuch der Kirchengeschichte, VII., 545; Die Katholiken und das Dritte Reich, http://www.kath.de/kurs/kg/kg_kl_21.htm (13. januar 2014).

ukazovati samo v soglasju z Božjo voljo. Brez pravičnosti je po besedah sv. Avgušтина človeška družba potisnjena na raven razbojniške tolpe. Zato velja beseda: Boga je treba bolj poslušati ko ljudi (Apd 5, 29) (...) Kajti v trenutku, ko človeška oblast v svojih ukazih nasprotuje jasno spoznani in v svoji vesti izpričani Božji volji, preneha biti Božja služabnica, uniči lastno dostojanstvo, izgubi pravico do ukazovanja, zlorabi svojo oblast do nagrajevanja in do kaznovanja ter poskuša zločinsko zadušiti od Boga dano svobodo človekove osebnosti, ki je Božja podoba v človeku». ³⁷

Na sicer skrbno varovani tajni program evtanazije poleti 1941 je škof Galen odgovoril s tremi pridigami v juliju in avgustu 1941, v katerih je ostro in nedvoumno obsodil program evtanazije: »(...) tu gre za ljudi, naše soljudi, naše brate in sestre! Uboge ljudi, bolne ljudi, recimo neproduktivne ljudi. Toda ali so s tem izgubili pravico do življenja? Ali imaš ti, ali imam jaz samo toliko časa pravico živeti, dokler sem produktiven, oziroma dokler nas drugi priznajo za produktivne?» ³⁸ Njegove pridige so v prepisih in tajnih tiskih preplavile Evropo.

Njegov odločen nastop je zaradi izjemnega odziva domače in tuje javnosti spravil v zadrego vodstvo nacionalsocialistične stranke. Škof Galen je že novembra 1939 načrtoval javne proteste proti pogromu Judov, vendar so ga predstavniki Judov v Münstru prosili, naj tega ne stori, da ne bi še poslabšal njihovega položaja. Njegova neprizanesljiva obtožba proti zasegu samostanov, proti izgonu redovnikov in proti organiziranim umorom starostno oslabeledih in duševnih bolnikov, je bila v danih razmerah leta 1941 dejansko najuspešnejša oblika protesta. Njegove pridige niso imele namena pozivati k odkritemu upor, vendar je imel njegov teološko pastoralno motivirani protest izjemen političen učinek doma in v tujini. ³⁹ Vrh stranke je sklenil škofa Galna nemudoma odstraniti. Hitlerjev tajnik Martin Bormann (1900–1945) je zahteval, da škofa Galna za zgled javno obesijo. Izvr-

37 http://de.wikipedia.org/wiki/Clemens_August_Graf_von_Galen (15. 5. 2014).

38 Prav tam.

39 Lewy Guenter, Mit festem Schritt ins Neue Reich. Die Katholische Kirche zwischen Kreuz und Hakenkreuz. [Http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46169860.html](http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-46169860.html) (23. januar 2014).

šitev smrtne kazni sta preprečila propagandni minister v nacistični Nemčiji Joseph Goebbels (1897–1945) in Hitler osebno, ker sta se bala, da bo nemška in svetovna javnost škofa Galna razglasila za mučenca nemškega nacizma. Z njim so nameravali obračunati po vojni.

Dokument o človekovih pravicah, ki so ga nemški škofije pripravili novembra 1941, so decembra kot skupno spomenico z evangeličansko Cerkvijo posredovali državnemu kanclerju. Ker Hitler na spomenico ni odgovoril, so jo v številnih zahodnih in južnih nemških škofijah v skrajšani verziji prebrali s prižnic. V njej je med drugim zapisano, »da ima vsak človek pravico do življenja in do dobrin, potrebnih za življenje. Škofje ne bomo nehali protestirati proti ubijanju nedolžnih. Nihče ni varen za svoje življenje, če v polnosti ne velja zapoved: Ne ubijaj!«⁴⁰

V tem času so nemški škofje in papeška kurija v Rimu že imeli podatke, da **deportacije Judov** na Vzhod ne pomenijo preselitve, ampak njihovo fizično uničenje. Prve informacije je pridobila leta 1938 ustanovljena Socialna ustanova škofijskega ordinariata v Berlinu, v kateri so si za izselitev preganjanih, v prvi vrsti katoliških Judov, prizadevali dr. Margarethe Sommer (1893–1965), stolni prošt Bernhard Lichtenberg (1875–1943) in Heinrich Krone (1893–1989). Podobno Socialno ustanovo za krščanske Jude je v Berlinu vodil tudi evangeličanski pastor Heinrich Grüber (1891–1975) in v Freiburgu pod zaščito nadškofa Gröberja dr. Gertrud Luckner (1900–1995). V Karitasu je za katoliške izseljence skrbela Rafaelova družba, ki jo je v Breslauu vodila grofica Gabriele Magnis (1896–1976), na Dunaju pa jezuitski pater Ludger Born (1897–1980) in dunajski nadškof kardinal Theodor Innitzer (1875–1955).⁴¹

Na izrecno zahtevo Münchenskega nadškofa kardinala Faulhaberja, so nemški škofje izrazili svoj **protest** proti nasilju nacionalsocialističnega režima v obliki pastirskega pisma o krščanskih desetih zapovedih kot življenjskem vodilu narodov. Po nemških katoliških cerkvah so ga brali 12. septembra 1943. V njem je jasno zapisano: »Umor je nekaj slabega, tudi če je domnevno izvršen v korist skup-

40 Die Katholiken und das Dritte Reich, http://www.kath.de/kurs/kg/kg_kl_21.htm, str. 6 (13. januar 2014).

41 Dunajski nadškof 1932–1955; kardinal 1933.

nega dobrega: Nad nedolžnimi in nemočnimi duševnimi bolniki, nad neozdravljivimi in smrtno poškodovanimi, nad prizadetimi in življenja nesposobnimi novorojenčki, nad nedolžnimi talci in razoroženimi vojnimi ujetniki ali kaznjenci, nad ljudmi tujih ras in rodov. Tudi oblast sme in more na smrt obsoditi le resnično smrti vredne zločince».⁴²

V pogojih popolne diktature in vladavine terorja v letih vojne so bile konkretne oblike nasprotovanja nacionalsocialistični ideologiji prepuščene odločitvi posameznika. Berlinski stolni prošt **Bernhard Lichtenberg**, ki je bil zaradi svojega »državi sovražnega« delovanja v prid Judom aretiran, je na zaslišanju 25. oktobra 1941 uradniku gestapa med drugim povedal: »Moja usmeritev do trenutne nacionalsocialistične države se ravna po navodilu apostola Pavla, ki jo je zapisal v 13. poglavju lista Rimljanom.⁴³ S tem želim reči, da državo kot tako priznavam. Kot katoliški duhovnik pa ne morem vnaprej pritrčiti vsaki odredbi in ukrepu vlade. (...) Če so vladne odredbe in ukrepi v nasprotju z razodetim naukom krščanske vere in s tem tudi proti moji duhovniški vesti, bom sledil svoji vesti in prevzel nase vse posledice, ki me bodo zaradi tega zadele. To je razvidno tudi iz tega, da notranje odklanjam evakuacijo nearijcev z vsemi njenimi spremljevalnimi pojavi, ker je uperjena proti glavni krščanski zapovedi: ljubi svojega bližnjega, kakor samega sebe, in jaz priznavam tudi Jude za svoje bližnje, ki imajo nesmrtno, po Božji podobi ustvarjeno dušo.«⁴⁴

22. maja 1942 je bil Lichtenberg obsojen na dve leti zapora. Neposredno po izpustitvi ga je gestapo ponovno aretiral in poslal v koncentracijsko taborišče Dachau. Škofovo posredovanje zanj je bilo neuspešno. Med transportom tja je Lichtenberg 5. novembra 1943 v Hofu umrl. Njegovo že dolgo načeto zdravje ni več zdržalo fizičnih in psihičnih naporov transporta.

S pogumnim pričevanjem proti Hitlerjevemu režimu Lichtenberg še zdaleč ni bil edini. Podobno kot on so se številni katoličani zaradi svoje vesti odločili za aktivni odpor proti nacionalsocializmu. Ko je

42 Handbuch der Kirchengeschichte, VII., 550.

43 Besedilo glej op. 18.

44 Iz zapisnika gestapa v: Die Katholiken und das Dritte Reich, http://www.kath.de/kurs/kg/kg_kl_21.htm, str. 7 (13. januar 2014).

karizmatični mladinski voditelj v škofiji Münster, diakon **Karl Leisner** (1915–1945), obžaloval ponesrečen napad 8. novembra 1939 (»Škoda, da ni zadelo tudi Führerja.«), ga je gestapo že naslednji dan aretiral. Najprej so ga poslali v taborišče Sachsenhausen pri Berlinu, decembra 1940 pa v Dachau. Ker je bil zaradi tuberkuloze v smrtni nevarnosti, so ga 17. decembra 1944 v taborišču skrivaj posvetili za duhovnika. Umrl je 12. avgusta 1945, kmalu po tem, ko so Američani osvobodili Dachau.

Močnejše kot institucionalna Cerkev so se številni posamezniki prek osebnih stikov povezovali v **opozicijske protinacistične skupine**. Tako so jezuitska patra Augustin Rösch (1893–1961) in Lothar König (1906–1946) ter pravni pooblaščenec škofovske konference v Fuldi Georg Angermaier (1913–1945) skušali prepričati škofove k jasni javni obsodbi nacionalsocialistične politike. Njihov največji uspeh je bil že omenjeno branje pastirskega pisma o desetih božjih zapovedih septembra 1943, ki so ga tudi aktivno pomagali sestaviti. P. Rösch je bil že na začetku udeležen pri načrtovanem prevratu in novi ureditvi povojne Nemčije, ki se je oblikovala v t. i. Kreisauerskem krogu.⁴⁵ V ta odporniški krog je p. Rösch uvedel tudi jezuitska sobrata Lotharja Königa in Alfreda Delpa (1907–1945).⁴⁶ Delp je nato v Kreisauerskem krogu pomembno vplival pri načrtovanju nove podobe Nemčije in Evrope po vojni v duhu katoliškega socialnega nauka. Delpu se je pridružila tudi centrala katoliškega delavskega gibanja Kettelerhaus v Kölnu. Njihov generalni predsednik Otto Müller (1870–1944) in drugi katoliški delavski voditelji, med njimi Jakob Kaiser (1888–1961), Bernhard Letterhaus (1894–1944) in Nikolaus Groß (1898–1945), so kot prepričani protinacisti od leta 1933 dalje branili krščanske sindikate, združenja katoliških delavcev in pomočnikov pred uničenjem in hkrati načrtovali novo družbeno in politično ureditev. Prek Delpa in berlinskega advokata Josefa Wirmerja (1901–1944) je kölnski krog vzdrževal stike tudi z odporniško skupino okrog vidnega politika iz

45 »Der Kreisauer Kreis« je bila meščanska odporniška skupina, ki se je v času nacionalsocializma ukvarjala z načrti političnega družbenega preoblikovanja po propadu Hitlerjevega režima, gl.: http://de.wikipedia.org/wiki/Kreisauer_Kreis (17. februar 2014); Die Katholiken und das Dritte Reich, http://www.kath.de/kurs/kg/kg_kl_21.htm, str. 7 (13. januar 2014).

46 Gestapo ga je aretiral 28. julija 1944, usmrtili so ga 2. februarja 1945.

Leipziga in odločnega protinacista **Carla Friedricha Goerdelerja** (1884–1945).⁴⁷ Po načrtovani odstavitvi Hitlerja naj bi Goerdeler prevzel mesto kanclerja, Wirmer je bil predviden za pravosodnega in Letterhaus za ministra za obnovo. Spodleteli atentat na Hitlerja 20. junija 1944 je sprožil preganjanje, v katerem so poleg vodilnih osebnosti odporniškega gibanja padli tudi njihovi katoliški zastopniki.

Čeprav je bil aktivni politični odpor proti nacionalsocializmu stvar manjšine med katoličani, ne gre spregledati, da so katoličani v obrambi sistema krščanskih vrednot in občečloveških norm množično nasprotovali nacionalsocialističnemu pogledu na svet in njegovim totalitarnim pretenzijam. Zato je treba biti pri presojanju ravnanja katoliške Cerkve v Nemčiji v času nacističnega režima previden, predvsem pa se izogibati presoji posameznih osebnosti zgolj na podlagi iz širšega konteksta iztrganih izjav. Temu se vedno ne zmorejo izogniti niti drugače odlični zgodovinarji in publicisti. Judovski publicist Lewy Guenter⁴⁸ se je, na primer, v svoji kritiki omejil na medvojne izjave nemških škofov. Čeprav jih sicer visoko ceni, jim očita, da v nasprotju z nizozemskimi, belgijskimi in francoskimi škofi v svojih izjavah niso tudi izrecno imenovali Judov, priznava pa, da so si številni med njimi prizadevali za reševanje Judov in tudi za njihovo izselitev iz Nemčije, dokler je bilo možno. Res pa je, da se kljub odločnemu nasprotovanju nacionalsocialistični ideologiji in nič manj odločnemu zavračanju kršitev temeljnih človekovih pravic nemški škofje kot celota na ravni škofovske konference žal niso uspeli poenotiti za skupen odločen javni protest proti zločinom nacionalsocializma, kakor sta to storila npr. münsterski škof Clemens August von Galen in berlinski škof Konrad von Preysing. Delo protinacističnih gibanj in posameznikov v Nemčiji pa bi vsekakor zaslužilo podrobnejšo obravnavo in večjo pozornost strokovne in publicistične javnosti.

47 Nemški jurist, eden od vodij neuspelega atentata na Hitlerja 20. julija 1944, po odstranitvi Hitlerja predviden za nemškega kanclerja. Po neuspelem atentatu obsojen na smrt in usmrčen 2. februarja 1945.

48 Guenter U. Lewy, rojen 1923 v Breslauu, 1939 emigriral v Palestino in 1946 v ZDA, kjer je leta 1957 doktoriral na Columbia University in postal nato profesor političnih znanosti na univerzi v Massachusettsu.

sie das nicht wirklich nötig, da sie sich auf die Strukturen der katholischen Pfarren stützten konnten, vor allem in Maribor. So organisierten sich die hiesigen Gemeinden im Draufelder Bezirk der Augsburgischen Konfession, der durch die entscheidende Hilfe der Landstände beim Schloss Betnava (Windenau) ein eigenes Kirchen- und Schulzentrum errichtete. Das Zentrum war in den Jahren 1589–1600 aktiv und ermöglichte die letzte Blütezeit der hiesigen evangelischen Gemeinden, vor allen der Marburgerischen. Dabei gehörte zu ihnen, trotz des überwiegend deutschen Charakters, stets auch die slowenische Bevölkerung. Den entscheidenden Schlag bekamen sie alle Anfang des Jahres 1600 durch die Gegenreformation. Trotzdem bedeutete die Vernichtung des Windenauer Zentrums und die (Re-)Katholisierung nicht das sofortige Verschwinden der hiesigen Evangelischen. Besonders widerstandsfähig war die Pettauer Gemeinschaft die zum größten Teil aus Frauen bestand, obwohl die kleinere Marburgerische (Krypto-)Protestantische Gemeinde länger fortbestehen blieb. Manche Gläubige blieben auch nach der endgültigen Ausweisung des evangelischen Adels 1629.

UDC 321.64:27(430) "1933/1945 "

Franca Martin Dolinar

The Roman Catholic Church in Germany during the Third Reich

In their joint pastoral letter of 23 August 1945 the German Catholic bishops acknowledged with sadness that during the Second World War part of the Roman Catholic population had collaborated in the crimes of the Nazi regime "against human freedom and human dignity". The older generation of German bishops had experienced Hitler's rise to power under the impression of the cultural war, which in its consequences exercised an important influence on the German Catholic Church far into the 20th century. When Hitler came to power, the population of somewhat over 69 million Germans was almost two thirds Protestant and one third Catholic, while the biggest religious minority was Jewish. A significant role in Hitler's assumption of power was played by one of the most influential German Catholic politicians of that time, Franz von Papen, and alongside him the Catholic Centre Party, as both underestimated Hitler's aggressive nature and cunning tactics in the struggle for unrestricted power within the state. In 1930 the president of the Episcopal Conference in Fulda, Cardinal Adolf Bertram, warned of the danger of exaggerated nationalism and the growth of racial intolerance. Then the following year the Catholic bishops drew attention in a special declaration to the incompatibility of Christianity and Nazi ideology. The fateful turnabout came after the Concordat of 1933 was concluded and after Hitler's reassuring yet misleading declarations in favour of the Catholic Church, which led the bishops to conditionally revoke their prohibition on

Catholics joining Hitler's party. The ban on the party's ideological orientation naturally remained in force. The systematic infringement of the Concordat's decrees, the infringement of basic human rights, the euthanasia programme and the holocaust against the Jews united the bishops in a decisive condemnation of the Nazi regime's ideology. The bishops also made an important contribution to the contents of the encyclical *Mit brennender Sorge* (1937) of Pope Pius XI. But they differed in their way of expressing their protest against the criminal activities of the Nazi party. The government simply ignored the numerous diplomatically polished protest notes of Cardinal Bertram, while the public were not informed about them at all. In their sermons and pastoral letters the Berlin bishop Konrad von Preysing and the Münster bishop Clemens August von Galen publicly condemned the crimes of Hitler's regime. The strictness of loyalty to the ruling authorities, based on Paul's Letter to the Romans, saying that every authority is from God (13:1), Bishop Galen followed up with Peter's words in The Acts of the Apostles that regarding breaches of basic human rights "We must obey God rather than any human authority" (5:29). Many Catholic priests paid with their lives for giving active support and rescuing Jews. The same was true of Catholic priests and lay people who were actively involved in subversive anti-Nazi resistance. Unfortunately, during the Second World War the German Episcopal Conference failed to be united in making a decisive public protest against the crimes of Nazism, as it succeeded in doing after the war.

Prevod povzetkov v angleščino: *Margaret Davis*
 Bibliografska obdelava: *Alojz Cindrič*